

QABASAT (A Quarterly Journal on Philosophy of Religion)
Vol.31 / No.119 / Spring 2026
ISSN: 1028-4538
Type of Article: Reserch Article
<https://qabasat.iict.ac.ir>

Bodily Resurrection and Personal Identity from the Perspective of Mullā Ṣadrā and Āqā ‘Alī Mudarris Zunūzī: A Comparative Analysis with Contemporary Philosophy of Mind

Hamid Fallāhī

0009-0003-2969-1693

Assistant Professor, Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran.

Email: h.falahati@cfu.ac.ir

Seyyed Ali Mashhadī

0009-0005-9848-6612

Assistant Professor, Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran.

Email: a.mashhadi@cfu.ac.ir

Citation

Sharifpour, M (2025) Bodily Resurrection and Personal Identity from the Perspective of Mullā Ṣadrā and Āqā ‘Alī Mudarris Zunūzī: A Comparative Analysis with Contemporary Philosophy of Mind. *Qabasat*, 31 (1) (119), 153-178.

[10.22034/qabasat.2026.2072587.2448](https://doi.org/10.22034/qabasat.2026.2072587.2448)

Received: 23 September 2025

Accepted: 6 January 2026

Abstract

The problem of personal identity is one of the most fundamental topics in contemporary philosophy of mind, traditionally analyzed through three theories: memory-based (psychological), body-based (somatic), and narrative-based accounts. Each of these theories attempts to explain personal continuity on the basis of psychological, biological, and narrative mechanisms. Utilizing a comparative and analytical approach, this study aligns the perspectives of Mulla Sadra and Aqa Ali Mudarris Zanuzi with these three contemporary theories to explore the possibility of integrating philosophy of mind with Islamic wisdom (Hikmat). The findings indicate that in Transcendent Philosophy (Hikmat al-Muta'aliyah), memory is not the cause but rather a manifestation of the soul's existential continuity. In Zanuzi's theory, the physical body acts as an instrument for realizing moral responsibility and preserving identity. Furthermore, in both intellectual systems, the narrative of human life is reinterpreted through the corporealization of actions (tajassum al-a'mal) and the realization of eschatology. This study demonstrates that by integrating the three mechanisms of memory, body, and narrative within the framework of Islamic wisdom, one can provide a comprehensive account of personal identity that is simultaneously rational, philosophical, eschatological, and theological.

Keywords

Personal Identity, Philosophy of Mind, Transcendent Philosophy (Hikmat al-Muta'aliyah), Aqa Ali Mudarris Zanuzi, Memory-based Account, Body-based Account, Narrative-based Account, Bodily Resurrection (Ma'ad-i Jismani).

QABASAT

A Quarterly Journal on Philosophy of Religion
Vol.31 / No.119 / Spring 2026

۱۵۲

Copyright © 2024 The Author(s);

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC-BY-NC: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.en>),

which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

Extended Abstract

1) Introduction

In contemporary philosophy of mind, the problem of personal identity is primarily discussed in terms of three theories: memory-based (John Locke, Derek Parfit), body-based or animalism (Eric Olson), and narrative-based (Marya Schechtman). Each of these approaches attempts to provide a clear criterion for the persistence of the person over time. However, these theories usually confine themselves to the psychological, biological, or narrative level and pay less attention to the ontological, moral, and eschatological dimensions of human identity. In the Islamic philosophical tradition, especially in Mullā Ṣadrā's Transcendent Philosophy (al-Hikmah al-Muta'āliyah) and the thought of Āqā 'Alī Mudarris Zunūzī, personal identity is explained in connection with bodily resurrection based on principles such as substantial motion (al-ḥarakah al-jawhariyyah), the union of soul and body (ittiḥād al-nafs wa al-badan), the embodiment of deeds (tajassum al-a'māl), and divine justice. The main question of this research is whether the three mechanisms of memory, body, and narrative can be redefined within the framework of Islamic philosophy to achieve a more comprehensive explanation of personal identity – one that is both compatible with philosophical reason and covers the teachings of resurrection.

2) Methodology

This research employs a qualitative-analytical method with a comparative approach. Data have been collected from primary sources, including the major works of Mullā Ṣadrā (al-Asfār al-Arba'ah, al-Mabda' wa al-Ma'ād) and Zunūzī (Badā'i' al-Hikam), as well as the foundational texts of contemporary philosophy of mind (works of Locke, Parfit, Olson, Schechtman). Data analysis was conducted through content analysis and the comparison of key concepts (memory, body, narrative) between the two intellectual traditions. In addition, the functionalist approach in philosophy of mind has been employed as an interdisciplinary framework to assess the relationships among the psychological, biological, and narrative functions of identity against the ontological foundations of Islamic philosophy.

3) Discussion and Findings

The findings of the research can be categorized into three main axes:

First, memory and personal identity: In memory-based theory, the continuity of consciousness through causal links between past and present experiences is the basis of identity. But in Ṣadrā's philosophy, memory is not the cause; rather, it is a sign and manifestation of the soul's existential continuity in the course of substantial motion. The rational soul (al-nafs al-nāṭiqah), in its intensifying existence, preserves all perceptions and actions in a presentational (ḥuḍūrī) and existential manner. Hence, "recollection" is a reflection of "being," not a factor that reconstructs identity.

Second, body and personal identity: Animalism (body-based theory) regards the continuity of the biological organism as the main condition for identity. However, Zunūzī – unlike Mullā Ṣadrā who considers the otherworldly body to be an imaginal (mithālī) body arising from the embodiment of deeds – insists on the return of "the very same natural body of this world" in the resurrection. In his view, divine justice requires that the same body from which actions issued should also receive reward or punishment. From this perspective, the natural body is not merely a biological substrate but a "psychic deposit" (wadī'ah nafsāniyyah) and the instrument for realizing moral responsibility. In contrast, Mullā Ṣadrā considers the body to be the lower level of the soul, which in resurrection transforms into an imaginal body. Nevertheless, in both views, the body has an existential function (not merely a biological one).

Third, narrative and personal identity: Narrative theory holds that identity is the product of a person's ability to construct a coherent story of their own life. In Islamic philosophy, this

narrative transcends the mental level and becomes the “embodiment of deeds”: that is, in the resurrection, the person encounters the objectification of all their actions and character traits. Thus, the existential narrative is built in this world and becomes concretely manifested in the next world. Both Mullā Ṣadrā and Zunūzī accept this continuity of the moral narrative, differing only in that Mullā Ṣadrā explains it in the form of the imaginal reality (ḥaqīqat mithālī) and Zunūzī explains it in the form of the re-creation of the natural body.

Functionalism as a theoretical bridge: Functionalism in philosophy of mind explains identity based on the causal role of mental states and distances itself from mere substance-dualism. This approach can enter into dialogue with Islamic philosophy, because in Transcendent Philosophy as well, the soul and body share existential functions. However, Islamic philosophy situates these functions within an ontological hierarchy and with an eschatological end, whereas mainstream functionalism is mostly limited to the empirical and synchronic analysis of functions.

4) Conclusion

This research shows that the three mechanisms of memory, body, and narrative in contemporary philosophy of mind, each on its own, are insufficient to explain all dimensions of personal identity; but within the framework of Islamic philosophy – and by relying on the principles of substantial motion, embodiment of deeds, and divine justice – they can be recreated in an integrated manner. Mullā Ṣadrā and Zunūzī have defended bodily resurrection through two different strategies (imaginal body versus natural body), and both demonstrate that personal identity is not valid without considering the existential continuity of the soul and the moral realization of actions. Therefore, the interaction between philosophy of mind and Islamic philosophy not only reveals the shortcomings of contemporary theories but also opens a new horizon for anthropology and philosophy of religion, in which memory, body, and narrative are unified in the light of the journey toward God (sayr ilā Allāh).

5) References

- Locke, J. (1975). *An Essay Concerning Human Understanding* (P. H. Nidditch, Ed.). Oxford University Press (Original work published, 1690). <https://doi.org/10.1093/oseo/instance.00018020>
- Olson, E. T. (1997). *The Human Animal: Personal Identity Without Psychology*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0195134230.001.0001>
- Parfit, D. (1984). *Reasons and Persons*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/019824908X.001.0001>
- Ṣadr al-Dīn Shīrāzī, Ṣ. M. (Mullā Ṣadrā). (1981). *Al-Ḥikmah al-Muta‘āliyah fī al-Asfār al-‘Aqliyyah al-Arba‘ah*. Vols. 8-9. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Schechtman, M. (1996). *The Constitution of Selves*. Ithaca, NY: Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/9781501716454>
- Schechtman, M. (2014). *Staying Alive: Personal Identity, Practical Concerns, and the Unity of a Life*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199684875.001.0001>
- Zunūzī, Ā. M. (1999). *Majmū‘ah- yi muṣannafāt-i ḥakīm-i mu‘assis Āqā ‘Alī Mudarris Zunūzī*. Vol. 2, ed. M. Kadīvar. Qom: Būstān-i Kitāb. [In Persian].

قبسات (فصلنامه علمی در حوزه فلسفه دین و کلام جلدی)
سال سی و یکم / شماره ۱۱۹ / بهار ۱۴۰۵
ISSN: 1028-4538
نوع مقاله: علمی - پژوهشی
<https://qabasat.iict.ac.ir>

معاد جسمانی و هویت شخصی از منظر ملاصدرا و آقاعلی مدرس زنوزی: تحلیل تطبیقی با فلسفه ذهن معاصر

حمید فلاحتی

استادیار گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

Email: h.falahati@cfu.ac.ir

سیدعلی مشهدی

استادیار گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

Email: a.mashhadi@cfu.ac.ir

استناد به این مقاله:

فلاحتی، حمید؛ مشهدی، سیدعلی (۱۴۰۴). معاد جسمانی و هویت شخصی از منظر ملاصدرا و آقاعلی مدرس زنوزی: تحلیل تطبیقی با فلسفه ذهن معاصر. قبسات، ۳۱ (۱)، ۱۱۹-۱۷۸-۱۵۳.

doi: [10.22034/qabasat.2026.2072587.2448](https://doi.org/10.22034/qabasat.2026.2072587.2448)

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

چکیده

مسئله هویت شخصی از بنیادی‌ترین مباحث فلسفه ذهن معاصر است که در قالب سه نظریه حافظه‌محور، جسم‌محور و روایت‌محور تحلیل شده است. هر یک از این نظریه‌ها تلاش دارند استمرار شخص را بر پایه سازوکارهای روان‌شناختی، زیستی و روایی توضیح دهند. پژوهش حاضر با رویکردی تطبیقی و تحلیلی، دیدگاه‌های ملاصدرا و آقاعلی مدرس زنوزی را با این سه نظریه تطبیق می‌دهد تا امکان تلفیق فلسفه ذهن با حکمت اسلامی بررسی شود. یافته‌ها نشان می‌دهد در حکمت متعالیه، حافظه نه علت بلکه جلوه تداوم وجودی نفس است. در نظریه زنوزی، بدن طبیعی به عنوان ابزار تحقق مسئولیت اخلاقی و استمرار هویت عمل می‌کند و در هر دو نظام فکری، روایت زندگی انسان در قالب تجسم اعمال و تحقق معاد بازخوانی می‌شود. این مطالعه نشان می‌دهد با تلفیق سه سازوکار حافظه، بدن و روایت در چارچوب حکمت اسلامی، می‌توان تبیینی جامع از هویت شخصی ارائه کرد که هم عقل‌پذیر و فلسفی و هم معادشناختی و الهیاتی است.

واژگان کلیدی

هویت شخصی، فلسفه ذهن، حکمت متعالیه، آقاعلی مدرس زنوزی، حافظه‌محوری، جسم‌محوری، روایت‌محوری، معاد جسمانی.

قبسات

سال سی و یکم
شماره یکصد و نوزدهم / بهار ۱۴۰۵

۱۵۷

Copyright © 2024 The Author(s);

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC-BY-NC: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.en>),

which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

مقدمه

مسئله هویت شخصی یکی از بنیادی‌ترین پرسش‌های فلسفه ذهن و انسان‌شناسی معاصر است. این امر ناظر به معیار استمرار فرد در گذر زمان است. فیلسوفان ذهن از قرن هفدهم تا کنون تلاش کرده‌اند، تبیین‌های گوناگونی از پیوستگی شخص ارائه دهند؛ برخی آن را بر حافظه و آگاهی (لاک، پرفیت)، برخی بر تداوم زیستی و ارگانسیم انسانی (اولسون) و برخی دیگر بر انسجام روایی و معنابخشی به تجربه زیسته (شکتمان) مبتنی دانسته‌اند. این سه نظریه که به ترتیب با عنوان حافظه‌محور، جسم‌محور و روایت‌محور شناخته می‌شوند، هرچند در تحلیل روان‌شناختی و تجربی ذهن کارآمدند، در توضیح ابعاد وجودی، اخلاقی و غایی انسان محدودیت‌هایی دارند.

در سنت فلسفه اسلامی به‌ویژه در حکمت متعالیه صدرالمتألهین شیرازی و نظام فکری آقاعلی مدرس زنوزی، هویت شخصی بر مبانی هستی‌شناختی و معادشناختی استوار است. در این دو دستگاه فلسفی، نفس انسانی حقیقتی واحد، مجرد و دارای مراتب است. نفس آدمی در مسیر حرکت جوهری، مرتب و وجودی خویش را از ماده تا تجرد طی می‌کند. بدن در این نگرش صرفاً ابزار زیستی نیست، بلکه مرتبه‌ای از تجلی وجودی نفس و عرصه تحقق اعمال و ملکات اخلاقی است؛ از این رو تداوم شخص نه از حافظه یا بدن به طور مستقل بلکه از وحدت وجودی و غایت‌مندی نفس ناشی می‌شود.

مقاله حاضر در پی آن است با رویکردی تطبیقی و تحلیلی، نسبت میان سه نظریه هویت شخصی در فلسفه ذهن معاصر و دو دیدگاه ملاصدرا و زنوزی درباره معاد جسمانی را بررسی کند. هدف، آشکارکردن ظرفیت‌های حکمت اسلامی برای گفت‌وگو با فلسفه ذهن و بازنمایی ابعاد وجودی و تربیتی هویت انسان در پرتو معاد است. این تحلیل می‌کوشد نشان دهد با تلفیق سازوکارهای حافظه، بدن و روایت در چارچوب حکمت متعالیه، می‌توان به تبیینی جامع، عقل‌پذیر و معادشناختی از استمرار هویت شخصی دست یافت.

تبیین

معاد جسمانی و هویت شخصی از منظر ملاصدرا و آقاعلی مدرس زنوزی: تحلیل تطبیقی با فلسفه ذهن

معاصر

۱. روش پژوهش

این پژوهش با هدف تحلیل تطبیقی هویت شخصی در معاد، دیدگاه‌های ملاصدرا و آقاعلی مدرس زنوزی را در پرتو فلسفه ذهن معاصر بررسی می‌کند. روش تحقیق کیفی-تحلیلی و مبتنی بر تحلیل متون فلسفی و کلامی است. داده‌های پژوهش از منابع دست اول شامل آثار ملاصدرا و آثار مدرس زنوزی، همراه با متون کلاسیک فلسفه اسلامی و کلام استخراج شده است. همچنین نظریه‌های هویت شخصی در فلسفه ذهن معاصر (نظریه‌های حافظه‌محور، جسم‌محور و روایت‌محور) از راه بررسی آثار اندیشمندان غربی مانند لاک، پارفیت، اولسون و شکتمان تحلیل شده‌اند.

تحلیل داده‌ها با روش محتوا و تحلیل تطبیقی انجام شده است؛ بدین معنا هر نظریه غربی با مبانی فلسفه اسلامی و نظریه‌های معاد جسمانی ملاصدرا و زنوزی تطبیق یافته و نقاط اشتراک، تفاوت و امکان همسویی آنها بررسی گردیده است. افزون‌براین از رویکرد کارکردگرایی (Functionalism) برای فهم رابطه میان حافظه، بدن و روایت در هر دو منظر غربی و اسلامی بهره گرفته شده است تا سازوکارهای ذهنی، زیستی و روایی در سطح وجودشناختی و اخلاقی تحلیل شوند.

این رویکرد روش شناختی امکان می‌دهد پرسش‌های بنیادین هویت شخصی، استمرار فرد در قیامت و رابطه نفس و بدن به صورت تلفیقی و هماهنگ با فلسفه ذهن معاصر مورد بررسی قرار گیرند و چارچوب نظری جامع برای فهم هویت و استمرار شخص در افق اسلامی ارائه شود.

۲. پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر پژوهش‌های متعددی به تحلیل فلسفی این مسئله در آثار ملاصدرا و آقاعلی مدرس زنوزی پرداخته و تلاش کرده‌اند تبیین‌های سنتی را در چارچوب مفاهیم هستی‌شناختی، اخلاقی و فلسفه ذهن بازخوانی کنند. در حوزه حکمت متعالیه، آثار متعددی به تبیین مبانی صدرایی معاد جسمانی پرداخته‌اند؛ از جمله محمدرضا حکیمی (۱۳۸۶) در

کتاب **معاد جسمانی در حکمت متعالیه** به تشریح اصول حرکت جوهری و اتحاد نفس و بدن پرداخته است. مرتضی پویان (۱۳۹۹) نیز در اثر **معاد جسمانی در حکمت متعالیه** اثبات معاد جسمانی از نگرگاه صدرالمتألهین و نقد دلایل مخالفان به تحلیل فلسفی و پاسخ به نقدهای مخالفان پرداخته و بر انسجام هستی‌شناختی نظریه ملاصدرا تأکید کرده است. علاوه بر این زهرا رفیعی‌پور در کتاب **بررسی معاد جسمانی ملاصدرا با تأکید بر آیات رابطه نظریه صدرایی معاد جسمانی با آموزه‌های قرآنی** را مطالعه و بررسی کرده است. رضا آذریان (۱۳۹۴) نیز در اثر خود با عنوان **بازخوانی معاد جسمانی صدرایی: نقد قرئت تفکیکی از معاد جسمانی** به نقد تفکیک‌های نادرست و تبیین انسجام فلسفی نظریه صدرایی پرداخته است.

در حوزه اندیشه آقاعلی مدرس زنوزی پژوهش‌های متعددی به تحلیل مبانی نظری و تطبیقی معاد جسمانی او پرداخته‌اند. چنگی آشتیانی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «معاد جسمانی از دیدگاه مدرس زنوزی» مبانی بازگشت بدن طبیعی را بررسی کرده و جمشیدی‌مهر و جوارشکیان (۱۳۹۳) انسجام منطقی دیدگاه زنوزی در مسئله معاد جسمانی را تحلیل نموده‌اند. همچنین امامی‌فر و سعیدی (۱۳۹۶) در مقاله «بررسی اشکالات وارد بر نظریه آقاعلی مدرس زنوزی درباره معاد عنصری» چالش‌هایی نظیر تعلق اعدادی و پیوستگی هویت را به بحث گذاشته‌اند. در سال‌های اخیر ابراهیم نتاج (۱۴۰۳) در مقاله‌ای با عنوان «معاد جسمانی از نظر آقاعلی مدرس زنوزی و آیت‌الله جوادی آملی» به مقایسه تطبیقی دیدگاه زنوزی با قرئت معاصر آیت‌الله جوادی آملی پرداخته است. افزون بر این مقالاتی مانند «تحلیل انتقادی دیدگاه مدرس زنوزی درباره معاد جسمانی» از ابوالفضل کیشمشکی (۱۳۹۲) و پژوهش گرجیان (۱۳۹۵) با عنوان «محاکمات میان صدرالمتألهین و آقاعلی حکیم در باب معاد جسمانی» تعامل فکری این دو حکیم را در چارچوب فلسفه معاد بررسی کرده‌اند. همچنین مستأجران و صادقی حسن‌آبادی (۱۴۰۱) با عنوان «بررسی مبانی فلسفی ملاصدرا و حکیم زنوزی در باب ودیعه‌سپاری ملکات نفسانی با تکیه بر معاد جسمانی» رویکرد نوینی در پیوند دادن این دو دیدگاه ارائه کرده‌اند.

معاد جسمانی و هویت شخصی از منظر ملاصدرا و آقاعلی مدرس زنوزی: تحلیل تطبیقی با فلسفه ذهن

معاصر
در سطح پژوهش‌های مقایسه‌ای و تطبیقی معاصر، مقاله اکبریان و همکاران (۱۳۸۹) با عنوان «معاد جسمانی از نظر آقاعلی مدرس زنوزی و علامه طباطبایی» از نخستین تلاش‌ها برای سنجش تطبیقی آرای این دو متفکر محسوب می‌شود. با این حال اغلب پژوهش‌های پیشین بر تبیین درون‌متنی و فلسفی نظریه‌ها متمرکز بوده و ارتباط آنها با مفاهیم نوپدید در فلسفه ذهن به‌ویژه تداوم هویت شخصی بررسی نشده است.

در همین راستا پژوهش باقی‌زاده باقعی و انواری (۱۴۰۴) با عنوان «ارائه معنایی جدید از معاد جسمانی در فلسفه اسلامی با الهام از کارکردگرایی در فلسفه ذهن» تلاش کرده است پیوند میان نظریه‌های معاصر فلسفه ذهن و مباحث معاد جسمانی در حکمت اسلامی را برقرار کند و رویکرد کارکردگرایی را به عنوان ابزاری برای فهم استمرار هویت و تداوم شخص در قیامت معرفی نماید. این مقاله زمینه‌ای ارزشمند برای تلفیق بین فلسفه ذهن و حکمت اسلامی فراهم آورده، نشان می‌دهد می‌توان سازوکارهای روان‌شناختی، زیستی و روایی فلسفه ذهن را در چارچوب فلسفه اسلامی تحلیل کرد.

بر اساس این تحلیل خلأ اصلی ادبیات پژوهش این است که تا کنون مطالعه‌ای نظام‌مند برای تطبیق نظریه‌های معاد جسمانی در حکمت متعالیه و اندیشه زنوزی با الگوهای معاصر فلسفه ذهن - نظیر نظریه حافظه‌محور (لاک و پارفیت)، نظریه جسم‌محور (اولسون) و نظریه روایت‌محور (شکتمان) - انجام نشده است. پژوهش حاضر با تمرکز بر این خلأ در پی آن است از رهگذر تحلیلی تطبیقی، نسبت مفاهیم استمرار هویت و معاد جسمانی را در چارچوب حکمت اسلامی بازخوانی و تبیین نماید.

۳. چارچوب نظری

چارچوب نظری این پژوهش بر میانی سه‌گانه هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و معادشناختی حکمت اسلامی استوار است؛ به‌ویژه بر نظام فکری صدرالمثلهمین شیرازی و شاگرد برجسته مکتب او، آقاعلی مدرس زنوزی که هر دو در تبیین فلسفی رابطه نفس و بدن، استمرار هویت شخصی و تحقق عدالت الهی در معاد جسمانی، دستگامی منسجم و عقلانی

عرضه کرده‌اند. در این چارچوب، دیدگاه صدرایی و زنوزی در عین اختلاف روشی و تأکیدی، مکمل یکدیگرند و امکان گفت‌وگوی میان‌فرهنگی با نظریه‌های هویت شخصی در فلسفه ذهن معاصر را فراهم می‌کنند.

از منظر ملاصدرا هستی انسان امری تشکیکی و دارای مراتب است. انسان از ماده آغاز کرده و در مسیر «حرکت جوهری» به سوی تجرد محض صیوروت می‌یابد. او در پرتو نظریه «اتحاد نفس و بدن»، وجود انسان را واحدی می‌داند که مراتب مادی، مثالی و عقلی آن در یک حقیقت سیال تحقق دارند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸، صص ۲۷۶ و ۲۹۲). بدین سان بدن اخروی بدنی مثالی و متناسب با مرتبه وجودی نفس است که از اعمال و ملکات درونی او نشئت می‌گیرد. «تجسم اعمال» در این نظام، صورت عینی عدالت الهی است؛ زیرا جزانه امری بیرونی بلکه تکوین درونی و تجلی باطنی افعال اختیاری انسان است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۱۸۵).

در مقابل آقاعلی مدرس زنوزی در عین پذیرش تجرد نفس نظریه‌ای متفاوت درباره بدن اخروی ارائه داده است. او در آثار خود به‌ویژه در *بدایع الحکم* ضمن تأکید بر «تعلق اعدادی» نفس به بدن و مفهوم «ودیعه نفسانی»، استمرار بدن طبیعی را لازمه عدالت و هویت شخصی می‌داند. از نظر زنوزی معاد جسمانی در صورتی تحقق تام می‌یابد که همان بدنی که فاعل اعمال بوده، جزای اعمال را نیز دریافت کند (زنوزی، ۱۳۷۸، ج ۲، صص ۹۵-۱۲۲). بر این اساس او در عین دفاع از عقلانیت فلسفی، به ظاهر آیات و محسوس بودن پاداش و کیفر وفادار می‌ماند.

بر اساس این دو دستگاه فلسفی سه مؤلفه بنیادین به عنوان محورهای چارچوب نظری این پژوهش قابل تشخیص اند:

نخست، نسبت نفس و بدن: در حکمت متعالیه نفس عین بدن در مرتبه‌ای از وجود است و بدن مرتبه نازله نفس تلقی می‌شود؛ درحالی‌که در اندیشه زنوزی رابطه‌ای تعلق و تداومی میان نفس و بدن برقرار است که تکرار عینی بدن را در قیامت توجیه می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴، صص ۳۲۷/زنوزی، ۱۳۷۸، ص ۱۲۲).

معاد جسمانی و هویت شخصی از منظر ملاصدرا و آفاقی مدرس زنوزی: تحلیل تطبیقی با فلسفه ذهن

معاصر دوم، تحقق عدالت الهی: در مکتب صدرایی، عدالت به صورت تکوینی و درونی محقق می‌شود و هر نفس جزای خود را در ساختار وجودی اش می‌یابد؛ اما در نظام زنوزی عدالت در سطح عینی و محسوس و در قالب بازگشت بدن طبیعی تبیین می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴، ص ۲۵۱/زنوزی، ۱۳۷۸، ص ۱۲۲).

سوم، تداوم هویت شخصی: در نگاه ملاصدرا وحدت تشکیکی نفس ضامن استمرار هویت است، درحالی‌که زنوزی پیوند وجودی نفس با بدن طبیعی را شرط تداوم هویت فردی می‌داند. بر این اساس چارچوب نظری پژوهش حاضر ترکیبی است از هستی‌شناسی وجودی صدرایی و عینیت‌گرایی عقلانی زنوزی. این تلفیق، بنیانی فلسفی برای تبیین نسبت روح و بدن و چگونگی بقای شخصی در معاد جسمانی فراهم می‌کند و در عین حال بستری برای مقایسه تطبیقی با نظریه‌های هویت شخصی در فلسفه ذهن -مانند نظریه حافظه‌محور (Memory Continuity)، نظریه جسم‌محور یا انیمالیسم (Animalism) و نظریه روایت‌محور (Narrative Identity)- ایجاد می‌کند.

از این منظر مفاهیم کلیدی حافظه، بدن و روایت در فلسفه ذهن، در حکمت اسلامی بازتعریفی وجودی و غایی می‌یابند: حافظه نه صرفاً تداوم روان‌شناختی بلکه نحوی از حضور وجودی اعمال در نفس است؛ بدن نه عنصر مادی صرف بلکه ظهور مرتبه‌ای از وجود انسان است و روایت نه ساخت اجتماعی هویت بلکه سیر تکوینی و غایت‌مند نفس در مسیر قرب الهی است. بر این اساس چارچوب نظری پژوهش حاضر تلاشی است برای بازسازی مفهومی هویت شخصی در پرتو حکمت اسلامی، به گونه‌ای که در عین وفاداری به سنت فلسفی اسلامی، در گفت‌وگوی انتقادی با مباحث معاصر فلسفه ذهن نیز قرار گیرد.

۴. نظریه ملاصدرا درباره معاد جسمانی

صدرالمتألهین شیرازی (ملاصدرا) از نخستین فیلسوفان اسلامی است که توانست نظریه‌ای منسجم درباره معاد جسمانی در چارچوب نظام فلسفی خود، یعنی حکمت متعالیه، سامان دهد. نوآوری اصلی او در این بود که تبیین معاد را در سطح کلامی یا نقلی محدود نکرد

و در ساحت هستی‌شناسی و فلسفه نفس نیز گسترش داد؛ به گونه‌ای که پیوندی میان حرکت جوهری، تجرد نفس و تکوین بدن اخروی برقرار گردید.

از منظر ملاصدرا انسان دارای وجودی تشکیکی و سیال است. انسان در بستر «حرکت جوهری» از مرتبه مادی آغاز می‌شود و به سوی مراتب مثالی و عقلی سیر می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸، صص ۲۷۶ و ۲۹۲). این حرکت بیانگر تحول تدریجی جوهر انسان است؛ به گونه‌ای که نفس از مبدأ مادی خود استقلال می‌یابد و در عین وحدت با بدن، مراتب وجودی‌اش را گسترش می‌دهد. بر اساس اصل «اتحاد عاقل و معقول»، علم و ادراک، نه عارض بر نفس بلکه عین وجود آن است و هر فعل ادراکی موجب شدت وجودی در نفس می‌شود. بدین ترتیب بدن اخروی نتیجه طبیعی این حرکت جوهری و محصول تکوینی اعمال و ملکات نفسانی است.

در نظام صدرایی تجسم اعمال مبنای تبیین معاد است: اعمال انسان در دنیا نه اموری گذرا بلکه صور جوهری و واقعی‌اند که در نفس نقش می‌بندند و در نشئه دیگر به صورتهای عینی و محسوس تجسم می‌یابند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴، ص ۳۲۷). از این منظر ثواب و عقاب، نه پاداش و کیفر بیرونی بلکه ظهور وجودی خود انسان در مرتبه اخروی است. در نتیجه بدن اخروی بدنی مثالی است که متناسب با کیفیت وجودی نفس پدید می‌آید؛ بدنی که بر خلاف بدن مادی، از تجرد مثالی برخوردار و در عین حال دارای صورت و ویژگی‌های ادراکی است.

نظریه ملاصدرا تلاشی است برای آشتی دادن میان عقل فلسفی و ظاهر آیات و روایات درباره معاد. او بر این باور است که با درک مراتب هستی می‌توان نشان داد وعده الهی درباره حشر و نشر عین تحقق قوانین تکوینی وجود است. بدین سان معاد جسمانی صدرایی، هم معاد فلسفی است زیرا بر مبانی وجودی استوار است، هم معاد قرآنی، زیرا محسوس و عینی بودن حیات اخروی را تبیین می‌کند.

در مجموع نظریه ملاصدرا سه نوآوری اساسی دارد:

— تبدیل معاد از یک مسئله نقلی به مسئله‌ای فلسفی با مبانی وجودشناختی؛

تجربیت

معاد جسمانی و هویت شخصی از منظر ملاصدرا و آقاعلی مدرس زنوزی: تحلیل تطبیقی با فلسفه ذهن

معاصر

– تبیین بدن اخروی بر اساس حرکت جوهری و تجسم اعمال؛

– ارائه الگویی که در آن عدالت الهی از طریق تجلی درونی نفس تحقق می‌یابد نه به صورت تحمیل بیرونی.

۵. نظریه آقاعلی مدرس زنوزی درباره معاد جسمانی

آقاعلی مدرس زنوزی (۱۲۲۲-۱۲۹۲ق)، فیلسوف برجسته مکتب تهران، تلاش کرد تفسیر تازه‌ای از معاد جسمانی ارائه کند. دیدگاه او درباره معاد در عین بهره‌مندی از سنت حکمت اسلامی، پاسخی عقلانی به ظاهر آیات و براهین شرعی بود. وی هرچند تحت تأثیر حکمت متعالیه ملاصدراست، اما در موضوع معاد، راهی مستقل و تا حدی انتقادی در پیش می‌گیرد.

زنوزی بر این باور است که معاد صرفاً بازگشت روح به بدن مثالی نیست، بلکه بازگشت همان بدن طبیعی دنیوی است. او این رأی را بر پایه دو اصل فلسفی استوار می‌کند: نخست، «تجرد نفس و بقای آن پس از مرگ»؛ دوم، «تعلق اعدادی و اتحادی نفس به بدن». از نظر وی، نفس انسان در دنیا به واسطه بدن طبیعی، افعال و ملکات خود را محقق می‌کند و عدالت الهی اقتضا دارد که پاداش یا کیفر نیز به همان بدن فاعل اعمال تعلق گیرد (زنوزی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۹۵-۱۲۲).

در دیدگاه زنوزی بدن اخروی نه بدنی مثالی بلکه بدن طبیعی بازآفرین شده است؛ اما این بازآفرینی از راه ترکیب مادی صرف نیست، بلکه در پرتو «نظام علی الهی» تحقق می‌یابد. به عبارت دیگر خداوند در قیامت بدن انسان را از همان مواد یا هویت طبیعی که در دنیا داشت، باز می‌آفریند و نفس باقی مانده به آن تعلق می‌گیرد. این فرایند بازآفرینی تداوم هویت شخصی را تضمین می‌کند و مسئولیت اخلاقی انسان را معنادار می‌کند.

زنوزی با تأکید بر عینیت بدن در معاد، به نوعی به قرأنت کلامی معاد جسمانی نزدیک می‌شود؛ در عین حال با ابزار فلسفی از آن دفاع می‌کند. او میان «اتحاد نفس و بدن» صدرایی و «تعلق اعدادی» تفاوت قائل است. در نظر او نفس و بدن دو موجود متمایزند که رابطه‌شان وابستگی و افاضه است نه وحدت وجودی؛ از همین رو بدن مادی می‌تواند پس از مرگ معدوم شود و در قیامت به صورت همان بدن اصلی بازگردد.

تجسس

نوآوری زنوزی در تبیین فلسفی این فرایند است. او نشان می‌دهد بازگشت بدن طبیعی، امری صرفاً معجزه‌آمیز نیست، بلکه لازمه عدالت الهی و استمرار هویت است؛ از این رو نظریه وی کوششی برای حفظ عینیت تاریخی بدن در کنار تجرد و بقای نفس است. در نتیجه در دستگاه زنوزی معاد جسمانی ترکیبی از عقلانیت فلسفی و عینیت شرعی است که می‌تواند میان برهان و نص پیوند برقرار کند.

بر این اساس دیدگاه زنوزی بر سه پایه اصلی استوار است:

– تجرد و بقای نفس به عنوان جوهر مستقل؛

– بازآفرینی همان بدن طبیعی در قیامت به اقتضای عدالت الهی؛

– تداوم شخصی انسان از طریق اتحاد دوباره نفس و بدن.

حاصل آنکه نظریه ملاصدرا بر تجسم اعمال و بدن مثالی تکیه دارد و استمرار هویت را در سطح وجودی و درونی تبیین می‌کند؛ در حالی که نظریه زنوزی بر بازگشت بدن طبیعی و عدالت عینی تأکید دارد. تفاوت این دو در سطح هستی‌شناسی و معادشناسی است؛ اما هر دو در هدف مشترک‌اند: دفاع از معاد جسمانی به گونه‌ای که با عقل فلسفی و نص دینی سازگار باشد.

۶. هویت شخصی در معاد: تحلیل تطبیقی دیدگاه ملاصدرا و مدرس زنوزی در پرتو فلسفه ذهن معاصر

مسئله «هویت شخصی در معاد» از بنیادی‌ترین پرسش‌ها در پیوند میان فلسفه ذهن و فلسفه اسلامی است. اینکه چگونه شخص واحدی که در دنیا زیسته است، در جهان دیگر باز می‌گردد و مسئول اعمال خود باقی می‌ماند، پرسشی است که در سنت غربی با نظریه‌های حافظه‌محور، جسم‌محور و روایت‌محور بررسی شده و در حکمت اسلامی نیز با مبانی متفاوتی پاسخ داده شده است. در این میان ملاصدرا و آقاعلی مدرس زنوزی هر دو تلاش کرده‌اند تبیینی عقلانی از استمرار هویت انسان در معاد ارائه دهند، اما هر یک با مبانی متفاوتی و معرفت‌شناختی خاص خود.

تجسس

معاد جسمانی و هویت شخصی از منظر ملاصدرا و آقاعلی مدرس زنوزی: تحلیل تطبیقی با فلسفه ذهن

معاصر

نخست: نظریه حافظه‌محور (Memory Continuity Theory)

نظریه حافظه‌محور از بنیادی‌ترین تلاش‌ها برای تبیین استمرار هویت شخصی در فلسفه ذهن است. این نظریه در اندیشه جان لاک ریشه دارد و بر این فرض استوار است که هویت شخصی نه به تداوم جوهری نفس بلکه به استمرار آگاهی از راه حافظه وابسته است. لاک در مقاله‌ای در باب فهم انسان تصریح می‌کند که شخص همان است که خود را به واسطه آگاهی از اعمال گذشته‌اش یکی می‌داند (Locke, 1975, pp.II.xxvii.9). از این منظر حافظه پیوندی روان‌شناختی میان لحظات مختلف تجربه است که وحدت ذهنی شخص را در گذر زمان حفظ می‌کند.

در قرائت‌های جدید، این نظریه در آثار دیوید پری (Perry, 1975) و درک پارفیت (Parfit, 1984) بازخوانی شده و از تأکید بر «حافظه واقعی» به سوی تحلیل شبکه‌ای از پیوستگی‌های روان‌شناختی (Psychological Continuity) تحول یافته است. بر اساس این دیدگاه آنچه هویت شخصی را استمرار می‌بخشد، صرفاً یادآوری گذشته نیست، بلکه کارکرد منسجم حافظه در ساختار علی ذهن است. حافظه به منزله سازوکار اصلی در بازتولید خودآگاهی و انسجام کارکردی میان تجربه‌های گذشته، حال و آینده عمل می‌کند (Shoemaker, 1984).

از منظر کارکردگرایی حافظه صرفاً یک محتوای ذهنی نیست؛ بلکه کارکردی علی در شبکه ذهن دارد که موجب بازشناسی خود در بستر زمان می‌شود. از این دیدگاه، نظریه حافظه‌محور با کارکردگرایی همپوشانی دارد؛ زیرا استمرار شخصی، نتیجه ثبات در الگوی کارکردی حافظه و نحوه پردازش اطلاعات ذهنی است و لزوماً بقای یک جوهر ثابت یا جوهر نفسانی نیست (Putnam, 1975/ Dennett, 1991).

در تطبیق با حکمت متعالیه می‌توان گفت حافظه در سطح وجودی، کارکردی از نفس ناطقه است که در حرکت اشتدادی خویش به سوی وحدت و کمال، تجربه‌های گذشته را در خود حفظ و بازتولید می‌کند. صدرالمتألهین در کتاب اسفار بر این نکته تأکید می‌کند که ادراکات نفس در مراتب وجودی او باقی می‌مانند و به گونه‌ای وجودی در ذات او حاضرند نه

صرفاً به صورت بازنمایی ذهنی (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۳۲۹). بر این اساس استمرار حافظه در حکمت اسلامی نه فقط استمرار روان‌شناختی بلکه استمرار وجودی نفس در سیر تکوینی خویش است.

دوم: نظریه جسم‌محور (Animalism)

نظریه جسم‌محور یا انیمالیسم به‌ویژه با آثار/ریک/ولسون در کتاب *حیوان انسانی* (The Human Animal) (1997) تثبیت شد. در این دیدگاه هویت شخصی با تداوم ارگانیسم زیستی انسان تعریف می‌شود؛ ما همان موجود زنده‌ای هستیم که بدن مان در طول زمان استمرار دارد؛ حتی اگر حافظه یا آگاهی گرفتار تغییر شود (Olson, 1997, pp.16–29). این نظریه در برابر رویکردهای روان‌شناختی بر عینیت زیستی و تداوم فیزیکی تأکید دارد.

از منظر کارکردگرایی، این نظریه به گونه‌ای بازخوانی می‌شود که بدن صرفاً «جوهر زیستی» نیست، بلکه «بستر کارکردی» ذهن و آگاهی است. به بیان دیگر بدن همان شبکه پیچیده‌ای از سازوکارهای علی است که امکان تجربه، ادراک و حافظه را فراهم می‌کند. استمرار بدن به معنای استمرار سازمان علی کارکردهای ذهنی است نه بقای ماده زیستی به خودی خود. در این چارچوب بدن حامل نقش کارکردی در کل نظام ذهن-بدن است؛ چنان‌که بدون آن تحقق حافظه یا روایت نیز ممکن نیست (Block, 2007, p.115).

در حکمت متعالیه این تبیین کارکردگرایانه با مبنای «اتحاد نفس و بدن» هم‌افق است. ملاصدرا بدن را نه جوهری مستقل بلکه مرتبه‌ای از تجلی نفس می‌داند که با حرکت جوهری به سوی تجرد کامل پیش می‌رود. بنابراین استمرار بدن در قیامت به صورت «بدن مثالی» نه تنها انکار تداوم جسم نیست، بلکه بیانگر تداوم کارکردی بدن در سطح وجودی بالاتر است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۱۲۱).

درمقابل زنوزی تفسیر متفاوتی بیان می‌کند: او تداوم بدن طبیعی را شرط تحقق عدالت و بازشناسی فرد در قیامت می‌داند (زنوزی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۱۲۲). در نگاه او بدن صرفاً عنصر مادی نیست، بلکه مرحله‌ای از نفس است که آثار و اعمال او را در خود منعکس می‌کند. بدین

معاد جسمانی و هویت شخصی از منظر ملاصدرا و آقاعلی مدرس زنوزی: تحلیل تطبیقی با فلسفه ذهن

معاصر

سان زنوزی با حفظ مبنای تداوم بدنی، آن را در پیوندی تکوینی و اخلاقی با نفس قرار می‌دهد. از این منظر بدن در هر دو دستگاه فکری (صدرایی و زنوزی) واجد کارکرد وجودی است؛ تنها تفاوت در مرتبه تحقق این کارکرد است؛ یکی در بدن مثالی و دیگری در بدن طبیعی.

سوم: نظریه روایت‌محور (Narrative Identity Theory)

نظریه روایت‌محور هویت شخصی را فیلسوفانی مانند ماریا شکتمان در کتاب *ساختار خودها* (The Constitution of Selves) (1996) و مقالات بعدی او (۲۰۱۰) صورت‌بندی کردند. این نظریه بر این باور است که شخص زمانی دارای هویت است که بتواند تجربه‌های زندگی خود را در قالب یک روایت منسجم بازگو کند (Schechtman, 1996, pp.93-101). در این معنا استمرار شخصی نه در بدن و نه در حافظه منفصل بلکه در «انسجام روایی» زندگی شکل می‌گیرد؛ یعنی در نحوه‌ای که فرد خویش‌ن را به صورت داستانی معنا‌دار باز می‌نماید.

در تفسیر کارکردگرایانه روایت یک سازوکار سطح بالای ذهن است که با سامان‌دهی علی و زمانی ادراک‌ها و حافظه‌ها به نظام شناختی وحدت می‌بخشد. روایت در اینجا کارکردی دوگانه دارد: از یک سو موجب انسجام شناختی تجربه‌ها می‌شود و از سوی دیگر چارچوبی اخلاقی برای فهم خویش‌ن فراهم می‌آورد (Dennett, 1991, pp.418-421). از منظر کارکردگرایی «خودروایی» برابری تعامل پویا میان سازوکارهای حافظه، بدن و آگاهی است نه یک جوهر مستقل. در حکمت متعالیه مفهوم «تجسم اعمال» و «نفس ناطقه» با ایده روایت‌محور همپوشانی دارد. انسان در قیامت با تجسم کامل «روایت وجودی» خویش مواجه می‌شود؛ یعنی با چهره واقعی خویش که حاصل پیوستگی علی اعمال و ملکات اوست (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴، ص ۲۵۱). در نگاه زنوزی نیز بازگشت بدن طبیعی و بروز اعمال در قالب واقعیت‌های محسوس، تداوم همان روایت اخلاقی و وجودی است که در دنیا شکل گرفته بود. بنابراین در حکمت اسلامی، روایت زندگی نه صرفاً یک ساختار ذهنی بلکه حقیقتی عینی است که در سیر وجودی انسان از دنیا تا آخرت تداوم دارد.

تجسس

۷. تحلیل تطبیقی

تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد نظریه‌های هویت شخصی در فلسفه ذهن معاصر، با وجود تفاوت‌های ظاهری، در سطح عمیق‌تری در چارچوب کارکردگرایی قابل تفسیرند. کارکردگرایی ذهن را نه جوهری جدا از بدن بلکه نظامی از کارکردهای علی میان ورودی‌های حسی، حالات ذهنی و رفتارهای بیرونی می‌فهمد (Putnam, 1975, p.437). در این معنا حافظه، بدن و روایت سه نمود مکمل از یک ساختار کارکردی‌اند که استمرار شخصی را در زمان حفظ می‌کند. در نظریه حافظه‌محور استمرار شخصی تابع پیوستگی آگاهی و حافظه است (Locke, 1690/ Parfit, 1984). از منظر کارکردگرایی حافظه سازوکاری است که انسجام علی میان ادراک‌ها و حالات ذهنی را برقرار می‌کند و به ذهن اجازه می‌دهد «خود» را در طول زمان بازشناسی کند. در حکمت متعالیه این پیوستگی در سطحی عمیق‌تر و وجودی‌تر تفسیر می‌شود: نفس حامل و حافظ تمام ادراکات خود است و تداوم حافظه بازتاب استمرار وجودی اوست نه علت آن (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۳۴۲).

در نظریه جسم‌محور (انیمالیسم) تداوم زیستی بدن محور هویت تلقی می‌شود (Olson, 1997). از دیدگاه کارکردگرایی، بدن بستر کارکردی ذهن و حافظه است و استمرار آن به معنای استمرار سازمان علی کارکردهای ذهنی است نه صرفاً بقای ماده. ملاصدرا نیز بدن را مرتبه‌ای از نفس می‌داند که با حرکت جوهری به سوی تجرد پیش می‌رود و در قیامت به بدن مثالی متحول می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۱۲۱). در مقابل زنوزی تداوم بدن طبیعی را حفظ‌کننده عدالت و هویت فردی می‌داند (زنوزی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۱۲۲). در هر دو دیدگاه، بدن کارکردی وجودی دارد نه صرفاً زیستی.

در نظریه روایت‌محور استمرار شخصی در انسجام داستان زندگی فرد نهفته است (Schechtman, 1996/ Dennett, 1991). از منظر کارکردگرایی، روایت سازوکاری سطح بالا برای سازمان‌دهی تجربیات ذهنی است و نقش انسجام‌دهنده در نظام شناختی دارد. در حکمت متعالیه مفهوم «تجسم اعمال» و «روایت وجودی» با این ایده هم‌افق است: انسان در قیامت با تمامیت روایی اعمال خود روبه‌رو می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴، ص ۲۵۱).

تجسس

معاد جسمانی و هویت شخصی از منظر ملاصدرا و آفاصلی مدرس زنوزی: تحلیل تطبیقی با فلسفه ذهن

معاصر

زنوزی نیز همین استمرار روایی را در پیوند با بدن طبیعی و تحقق عدالت می‌بیند.

بر این اساس می‌توان گفت در فلسفه ذهن معاصر سه بعد روان‌شناختی (حافظه)، زیستی (بدن) و معنایی (روایت) ابزارهایی برای حفظ استمرار کارکردی شخص‌اند؛ اما در حکمت اسلامی این ابعاد به سطحی وجودشناختی و غایی ارتقا می‌یابند. در نگاه ملاصدرا نفس در حرکت اشتدادی خویش حافظه، بدن و روایت را در وحدتی وجودی درمی‌آورد و در نظام زنوزی این وحدت با پیوند طبیعی بدن و نفس، مبنای بازشناسی و عدالت اخروی می‌شود. بنابراین استمرار شخص در حکمت اسلامی صرفاً امری تجربی یا کارکردی نیست، بلکه حقیقتی تکوینی، اخلاقی و معادشناختی است. حافظه، بدن و روایت جلوه‌هایی از یک واقعیت واحدند: حقیقت نفس انسانی که در سیر وجودی خود از ماده تا مجرد و از دنیا تا آخرت، خود را باز می‌سازد و روایت می‌کند.

۸. نقد تطبیقی نظریه‌های معاصر هویت شخصی با حکمت متعالیه و دیدگاه زنوزی

در فلسفه ذهن معاصر هویت شخصی بیشتر در چارچوب تحلیل‌های روان‌شناختی، زیستی و روایی بررسی می‌شود. نظریه‌های حافظه‌محور، جسم‌محور و روایت‌محور هر یک تلاش کرده‌اند ملاک‌هایی برای استمرار شخص ارائه دهند و در سطح تجربی و ذهنی موفق عمل کرده‌اند. با این حال این نظریه‌ها از منظر حکمت اسلامی محدودیت‌هایی دارند؛ زیرا هویت شخصی صرفاً یک فرایند ذهنی، زیستی یا روان‌شناختی نیست، بلکه جلوه‌ای وجودشناختی، اخلاقی و معادشناختی است. بررسی تطبیقی این نظریه‌ها با دیدگاه‌های ملاصدرا و زنوزی نشان می‌دهد فلسفه ذهن معاصر در تبیین هویت انسانی تا حدی گرفتار تقلیل‌گرایی است.

الف) نظریه حافظه‌محور و نقد آن

نظریه حافظه‌محور که لاک و سپس پارفیت ارائه کرده‌اند، استمرار هویت شخصی را به پیوستگی حافظه و آگاهی وابسته می‌داند (Locke, 1690/ Parfit, 1984, pp.205-).

211). این رویکرد به خوبی انسجام ذهنی و تجربه روانی فرد را توضیح می‌دهد؛ اما از منظر فلسفه اسلامی با محدودیت‌هایی مواجه است. مسئله اصلی، دور منطقی است؛ زیرا اعتبار حافظه به پیش فرض هویت شخص بستگی دارد و هویت شخص بر حافظه متکی است (Shoemaker & Swinburne, 1984, p.27).

در حکمت صدرایی حافظه جلوه‌ای از تداوم وجودی نفس است و هویت شخص ناشی از وحدت نفس در مراتب وجودی تعریف می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۳۴۲). از این منظر حافظه نه علت هویت بلکه بازتاب استمرار وجودی و تکاملی نفس است. زنوزی نیز با تأکید بر بازتاب اعمال در بدن طبیعی، پیوستگی هویت را تضمین می‌کند و هویت شخص را به سطح تحقق اخلاقی و عدالت الهی ارتقا می‌دهد (زنوزی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۹۵). بنابراین نظریه حافظه‌محور، هرچند در سطح روان‌شناختی کاربرد دارد، در فهم وجود انسان و هویت او در افق معاد محدود است.

ب) نظریه جسم‌محور و نقد آن

نظریه جسم‌محور (Animalism) که اریک اولسون مطرح کرده است، استمرار هویت را به تداوم ارگانیسم زیستی نسبت می‌دهد (Olson, 1997, p.29). این رویکرد به بعد عینی و طبیعی انسان توجه دارد، اما از منظر فلسفه اسلامی ناکافی است؛ زیرا بدن صرفاً بستر زیستی نیست، بلکه مراتب وجودی انسان با نفس و اعمال او مرتبط است. در حکمت متعالیه بدن مرتبه‌ای از وجود انسانی است که معنا و هویت خود را از پیوند با نفس دریافت می‌کند و اعمال گذشته را بازتاب می‌دهد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۲۹۰). در اندیشه زنوزی نیز بدن طبیعی به عنوان «وجود رابط» میان نفس و عالم مادی نقش دارد و استمرار آن در قیامت، تحقق عدالت و بازشناسی فرد را تضمین می‌کند (زنوزی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۱۲۲). این تحلیل نشان می‌دهد نظریه جسم‌محور زمانی می‌تواند با حکمت اسلامی همساز شود که بدن را نه صرفاً زیستی بلکه حامل ارزش اخلاقی و کارکرد وجودی انسان بدانیم.

معاد جسمانی و هویت شخصی از منظر ملاصدرا و آقاعلی مدرس زنوزی: تحلیل تطبیقی با فلسفه ذهن

معاصر

ج) نظریه روایت محور و نقد آن

نظریه روایت محور به ویژه در آثار ماریا شکتمان هویت شخصی را در توانایی فرد برای ساختن روایت منسجم از زندگی خود می‌داند (Schechtman, 1996, p.40). این رویکرد انسجام ذهنی و معنابخشی تجربیات را توضیح می‌دهد، اما به سطح وجودشناختی و معادشناختی نمی‌رسد.

در حکمت اسلامی روایت زندگی انسان به سطح تجسم اعمال و استمرار اخلاقی ارتقا می‌یابد؛ یعنی انسان در قیامت با چهره واقعی اعمال خود مواجه می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴، ص ۲۵۱). زنوزی نیز بازگشت بدن طبیعی را مبنای استمرار روایت اخلاقی می‌داند، به طوری که معنا و مشروعیت اخلاقی هویت فرد تنها در پیوند با غایت الهی و معاد محقق می‌شود (زنوزی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۹۵). این تطبیق نشان می‌دهد نظریه روایت محور می‌تواند در چارچوب فلسفه اسلامی به سطح وجودشناختی و اخلاقی ارتقا یابد.

د) جمع‌بندی نقد تطبیقی

تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد هر سه نظریه حافظه محور، جسم محور و روایت محور در تبیین روانی، زیستی و روایی هویت شخص موفق‌اند، اما محدودیت‌هایی دارند؛ زیرا هویت انسانی در افق اسلامی فراتر از سطح روان‌شناختی و زیستی است و شامل ابعاد وجودشناختی، اخلاقی و معادشناختی می‌شود. چارچوب کارکردگرایی می‌تواند روابط میان حافظه، بدن و روایت را به صورت سازمان‌یافته تحلیل کند، اما حکمت اسلامی این ابعاد را به سطحی عمیق‌تر و تکوینی ارتقا می‌دهد.

بدین ترتیب ملاصدرا و زنوزی نشان می‌دهند هویت شخصی صرفاً محصول عملکرد ذهن یا بدن نیست، بلکه جلوه‌ای از ظهور تدریجی حقیقت واحد نفس در مراتب وجود و تحقق عدالت و مسئولیت الهی است. تلفیق رویکردهای فلسفه ذهن با این دیدگاه‌ها امکان ارائه چارچوبی جامع برای فهم هویت و استمرار شخص در افق اسلامی فراهم می‌آورد؛ چارچوبی که هم انسجام روانی و زیستی و هم تحقق اخلاقی و غایی هویت انسان را لحاظ می‌کند.

تجسس

نتیجه‌گیری

تحلیل تطبیقی این پژوهش نشان داد سه نظریه هویت شخصی در فلسفه ذهن معاصر (حافظه‌محور، جسم‌محور و روایت‌محور) هر یک کوشیده‌اند استمرار هویت انسان را تبیین کنند؛ اما از منظر وجودشناسی و معادشناسی اسلامی دچار کاستی‌اند، زیرا در سطح روان‌شناختی یا زیستی متوقف می‌شوند. نوآوری این پژوهش در آن است که با بازخوانی تطبیقی دیدگاه‌های ملاصدرا و آقاعلی مدرس زنوزی نشان داد سازوکارهای حافظه، بدن و روایت در فلسفه ذهن، در چارچوب حکمت اسلامی به سطوح وجودی، اخلاقی و تکوینی ارتقا می‌یابند.

- در «تطبیق نظریه حافظه‌محور با حکمت صدرایی» روشن شد حافظه در فلسفه ذهن، پیوستگی آگاهی و تداوم شخص را از حیث تجربه‌های زیسته تبیین می‌کند؛ اما در حکمت متعالیه حافظه نه علت هویت بلکه ظهور تداوم وجودی نفس است. حرکت جوهری و اتحاد مراتب وجودی نفس، استمرار حقیقی انسان را رقم می‌زنند. بدین سان حافظه در دستگاه ملاصدرا از سطح روان‌شناختی به سطح وجودشناختی ارتقا می‌یابد.

- در «تطبیق نظریه جسم‌محور با دیدگاه زنوزی» مشخص شد استمرار زیستی بدن در فلسفه ذهن، در حکمت اسلامی با پیوند نفس و بدن طبیعی در قیامت معنا می‌یابد. زنوزی، بر خلاف ملاصدرا، بازگشت همان بدن طبیعی را لازمه عدل الهی می‌داند و از این رهگذر، هویت شخصی را در سطح اخلاقی و تکوینی تفسیر می‌کند. بنابراین تداوم زیستی در انیمالیسم، در دیدگاه زنوزی به تداوم وجودی و مسئولیت اخلاقی تبدیل می‌شود.

- در «تطبیق نظریه روایت‌محور با هر دو فیلسوف» روایت زندگی در فلسفه ذهن صرفاً ساختی ذهنی است؛ اما در حکمت اسلامی روایت وجودی انسان در قالب تجسم اعمال و استمرار اخلاقی تحقق می‌یابد. در این معنا، روایت، هم حامل معنا و انسجام روانی است و هم تبلور عینی هویت در سیر الی‌الله.

در جمع‌بندی نهایی این پژوهش نشان می‌دهد با تلفیق سه سازوکار فلسفه ذهن با حکمت اسلامی می‌توان چارچوبی جامع برای تبیین هویت شخصی ارائه کرد که در آن:

تجسس

معاد جسمانی و هویت شخصی از منظر ملاصدرا و آقاعلی مدرس زنوزی: تحلیل تطبیقی با فلسفه ذهن

معاصر

حافظه، بدن و روایت جلوه‌هایی از وحدت وجودی انسان‌اند؛

استمرار شخص در سه سطح روانی، اخلاقی و تکوینی قابل تحلیل است؛

تعامل میان فلسفه ذهن و حکمت اسلامی امکان گفت‌وگویی بینارشته‌ای و فلسفه‌ای نواز

هویت شخصی را فراهم می‌کند.

این رویکرد نه تنها محدودیت‌های نظریه‌های معاصر را آشکار می‌کند، بلکه ظرفیت

حکمت اسلامی را برای تبیین مسئله هویت و معاد در افق فلسفه ذهن نمایان می‌کند. بدین

ترتیب پیوند وجودشناسی صدرایی و معادشناسی زنوزی، می‌تواند افق تازه‌ای در فلسفه دین و

انسان‌شناسی اسلامی بگشاید.

تقیست

منابع

- ابراهیم نتاج، م (۱۴۰۳). معاد جسمانی از نظر آقاعلی مدرس زنوزی و آیت الله جوادی آملی. فصلنامه حکمت اسرا، ۱۶(۱)، ۱۳-۴۴.
- آذریان، ر (۱۳۹۴). بازخوانی معاد جسمانی صدرایی: نقد قرائت تفکیکی از معاد جسمانی. قم: انتشارات حکمت اسلامی، وابسته به مجمع عالی حکمت اسلامی.
- اکبریان، ر، و همکار (۱۳۸۹). معاد جسمانی از نظر آقا علی مدرس زنوزی و علامه طباطبایی. آموزه‌های فلسفه اسلامی، (۹)، پاییز و زمستان.
- امامی فر، ح، و سعیدی، الف (۱۳۹۶). بررسی اشکالات وارد شده بر نظریه آقاعلی مدرس زنوزی درباره معاد عنصری. حکمت اسلامی، ۴(۱۲)، ۱۰۱-۱۲۶.
- باقی‌زاده بافقی، سیدطه، و انواری، سعید (۱۴۰۴). ارائه معنایی جدید از معاد جسمانی در فلسفه اسلامی با الهام از کارکردگرایی در فلسفه ذهن. پژوهشنامه فلسفه دین (نامه حکمت)، ۲۳(۱)، ۱۳-۳۰.
- پویان، م (۱۳۹۹). معاد جسمانی در حکمت متعالیه: اثبات معاد جسمانی از نظر صدرالمتألهین و نقد دلایل مخالفان. چ ۴، قم: بوستان کتاب.
- جمشیدی مهر، ف، و جوارشکیان، ع (۱۳۹۳). بازخوانی انتقادی دیدگاه مدرس زنوزی در مسئله معاد جسمانی. پژوهش‌های فلسفی-کلامی، ۱۶(۶۲)، ۱۱۷-۱۴۰.
- چنگی آشتیانی، م. (۱۳۹۱). معاد جسمانی از دیدگاه مدرس زنوزی. اندیشه دینی، دانشگاه شیراز، ۱۲(۴۳)، ۱۰۳-۱۲۴.
- حکیمی، م. ر (۱۳۸۶). معاد جسمانی در حکمت متعالیه. قم: دلیل ما.
- رفیعی‌پور، ز (بی تا [احتمالاً ۱۴۰۰]). بررسی معاد جسمانی ملاصدرا با تأکید بر آیات قرآن. قم: انتشارات نوروزی.
- زنوزی، آ. م (۱۳۷۸). مجموعه مصنفات حکیم مؤسس آقاعلی مدرس زنوزی. ج ۲، تصحیح م. کدیور، قم: بوستان کتاب.
- صدرالدین شیرازی، ص. م (ملاصدرا) (۱۳۵۴). المبدأ و المعاد. تصحیح س. ج آشتیانی، تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
- صدرالدین شیرازی، ص. م. (ملاصدرا). (۱۹۸۱ م). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة. ج ۸-۹، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

معاد جسمانی و هویت شخصی از منظر ملاصدرا و آقاعلی مدرس زنوزی: تحلیل تطبیقی با فلسفه ذهن

معاصر

کیاشمشکی، ا. (۱۳۹۲). تحلیل انتقادی دیدگاه مدرّس زنوزی درباره معاد جسمانی. پژوهشنامه فلسفه دین (نامه حکمت)، ۱۱(۱)، ۵-۲۴.

گرجیان، م. م (۱۳۹۵). محاکمات میان صدرالمتألهین و آقاعلی حکیم در باب معاد جسمانی. آیین حکمت، ۸(۲۹)، پاییز، ۱۷۹-۱۹۸.

مستأجران، ع، و صادقی حسن‌آبادی، م. (۱۴۰۱). بررسی مبانی فلسفی ملاصدرا و حکیم زنوزی در باب ودیعه‌سپاری ملکات نفسانی با تکیه بر معاد جسمانی. آموزه‌های فلسفه اسلامی، ۱۷ (۳۰)، ۲۳۳-۲۵۴.

Block, N. (2007). *Consciousness, Function, and Representation: Collected Papers. Vol.1.* MIT Press.

Dennett, D. C. (1991). *Consciousness Explained.* Little, Brown and Company.

Locke, J. (۱۶۹۰). *An Essay Concerning Human Understanding.* London: Thomas Basset.

Locke, J. (1975). *An Essay Concerning Human Understanding.* P. H. Nidditch, (Ed.). Oxford University Press (Original work published, 1690).

Olson, E. T. (1997). *The Human Animal: Personal Identity Without Psychology.* Oxford University Press.

Parfit, D. (1984). *Reasons and Persons.* Oxford: Oxford University Press.

Perry, J. (Ed.). (1975). *Personal Identity.* University of California Press.

Putnam, H. (1975). *Mind, Language, and Reality: Philosophical Papers, Vol.2,* Cambridge University Press.

Schechtman, M. (1996). *The Constitution of Selves.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

Schechtman, M. (2014). *Staying Alive: Personal Identity, Practical*

تقی‌تقی

Concerns, and the Unity of a Life. Oxford: Oxford University Press.

Shoemaker, D. (2011). Personal identity and ethics. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall ۲۰۱۱ Edition), Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/identity-ethics/>

Shoemaker, S. (1984). *Identity, Cause, and Mind: Philosophical Essays*. Cambridge University Press.

Shoemaker, S., & Swinburne, R. (1984). *Personal Identity*. Basil Blackwell.